

İKTİSADİ LİBERALİZM NEDİR? NE DEĞİLDİR?

* Yrd.Doç.Dr. Bahar BURTAN DOĞAN

Özet

21. asrın ilk yıllarına damgasını vuran olayların başında; 2003–2004 yıllarından itibaren “Global Ekonomik Türbülans” terimi ile dünya kamuoyunun gündemine girmeye başlayan ve son birkaç yıldır da yaşanan derinleşme emareleri ile birlikte hemen hemen ilgili tüm çevrelerde “1929 Büyük Buhranı’nın ardından geçen süreçte yaşanan en şiddetli iktisadî bunalım” olduğu yönünde konsensus sağlandığı gözlemlenen global ekonomik kriz gelmektedir. Yaşanan her ekonomik kriz döneminde olduğu gibi günümüzde de krizin nedenlerinin ortaya konulmasına yönelik detaylı analizler yapılacağı ve gündeme gelecek çıkarsamalar ile süreçten, sebep–sonuç ilişkileri çerçevesinde sosyal yaşamı ve dokuyu şekillendiren sistem, teori ve ideolojilerin de nasiplerini alacakları aşikârdır. Bu bağlamda; günümüz itibarıyla yaşanan kriz ile eş zamanlı olarak yeniden eleştiri oklarının hedefi haline gelen liberalizmle ilgili yeniden gündeme taşınan belli başlı “doğru bilinen yanlışların” ele alınması, bu çalışmanın temel amacını teşkil etmektedir.

* Dicle Üniversitesi İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

Abstract

The global economic crisis leads the first among the events that stigmatizes the first years of the 21'st Century, which started to become a current issue of the world public opinion's agenda with the term "The Global Economic Turbulence" since 2003 – 2004 years and a consensus is observed to be attained by almost all of the relevant spheres on the matter manifests that "It is the most severe economical collapse experienced ever since the period after Great Depression of 1929" with the signs of deepening in the last several years.

As it is experienced in every period of economic crisis, detailed analysis to reveal the reasons of crisis will also be exposed at the present day and it is obvious that the system, theory and ideologies that shape the social life and tissue will atone in the process and be affected from the inferences which will be proposed for the agenda within the cause and effect relations. Within this context; dealing with the "principal faulties that are known as accurate" carried to the agenda about liberalism, which has come under the arrows of criticism again synchronously with the crisis experienced nowadays, constitutes the main goal of this study.

I. Giriş

Siyasal–toplumsal nazariyelerin fikrî temelleri, bu teorilerin oluşum ve olgunlaşma süreçlerinden çok daha önceki dönemlere kadar uzanmakta olup, sosyal bilimler terminolojisine girmeleri ve yerleşmeleri ise; daha da uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir.

İnsanoğlunun Dünya üzerinde var oluşundan günümüze kadar geçen süreç içerisinde pek çok siyasal–toplumsal teori veya sistem geliştirdiği bilinmektedir. Ancak bunların çoğunluğu gelip geçici olmaktan ve belirli dönemler boyunca sınırlı sayıda insanı etkilemekten öteye gidememiştir. Ama öyle bazıları da vardır ki; dönemler itibariyle revaçta olma bakımından iniş–çıkışlar gösterse de daima var olmuş, diğerleri bunları hedef alıp eleştirmekle işe başlamış, “bitti, tarihe karıştı” denilirken adeta kendisini küllerinden yeniden yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında; bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar sınırlı sayıdaki siyasal–toplumsal teori arasında yer alan liberalizm, iktisat literatüründe ekonomilerde serbesti ile müdahaleciliği ve planlamayı savunan iki ekstremden birinin teorik temellerini teşkil etmektedir. Dolayısıyla da liberalizmin temel ilkelerinin sağlıklı bir şekilde ortaya konulması ve kitlelere anlatılması; piyasa ekonomisinin özünün, işleyiş mantığının ve mekanizmalarının doğru algılanması ve anlaşılması bağlamında hayati önem arz etmektedir.

2003–2004 yıllarından itibaren “Global Ekonomik Türbülans” tabiri ile Dünya kamuoyunun gündemine giren ve son birkaç yıldır da ABD başta olmak üzere Dünya ekonomilerindeki daralma ve büyük

ölçekli iflaslarla “Global Ekonomik Kriz” olarak nitelendirilmeye başlayan iktisadî bunalım ile birlikte, 1929–1932 Büyük Buhranı’ndan bu yana ülke, bölge veya dünya ölçeğinde yaşanan tüm krizlerde olduğu gibi, “Piyasa Ekonomisi Sisteminin Çöküş Sürecinin Başladığını” veya “Sonunun Geldiğini” öne süren görüşlerin daha gür bir sesle dile getirilmeye başlandığı görülmektedir. “Esasında piyasa düzeni, tarih boyunca yaşanan iktisadi tartışmalarda hem felsefi hem de pratik açıdan birçok eleştiri almıştır. İlk tarz eleştiriler, daha çok serbest piyasa teorisinin varsayım ve mantıksal tutarlılığını mercek altına alırken, bahsedilen diğer tarz eleştiriler de, serbest piyasanın doğurmuş olduğunu iddia ettikleri sonuçlar üzerinden bir değerlendirmede bulunur. İlkinde teorinin pozitif yönü, diğerinde düşünce sistematığının normatif yönü incelenir. Bir başka deyişle, ilk tutumda bilimsel bir yaklaşım varken, diğerinde daha çok moral kaygılar güden bir tutum sergilenir”¹. Bu çalışmada ilk olarak insan ve toplumu ele alan disiplinlerin bilimselleşme süreci ile sosyal hayatı şekillendiren ideolojiler ele alınacak, daha sonra da iktisadî liberalizmin bilimselleşme arayışları ve süreç içerisinde yaşanan gelişmelere paralel olarak dile getirilen temel eleştirilere değinilecektir.

¹ Alper AKALIN. “*Liberalizm ve Ekonomik Krizler (1): İktisadi Liberalizmin Doğuşu*”, Eylül 2009 (a), http://3hhareketi.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1344&Itemid=5 (Erişim: Kasım 2009).

II. Bilimin Tanımı ve Sınıflandırılması

İnsanlığın dünya üzerinde var oluşundan günümüze kadar geçen süreçte meydana getirilen medeniyetin ve bu medeniyet ile mevcut maddî–manevî birikim/mirasın oluşturulma biçimi/serüveni; tüm zamanlar boyunca bilim adamlarının – ve bu arada da iktisatçıların – ilgi alanları arasında daima seçkin ve önde gelen bir konuma sahip olmuştur. Yüzlerce yıldır süregelen söz konusu üretken çabaların akademik düzeyde formülasyonu ve tasnifi bağlamındaki çalışmalar, – istisnalar bir kenara bırakıldığında – genel anlamda doğal fenomenler ile bireysel ve toplumsal faaliyetler/ davranışlar olmak üzere iki ana kutup veya kategori üzerinde odaklanmıştır. Bu bağlamda; “evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bilgi”, “genel geçerlik ve kesinlik nitelikleri gösteren yöntemli ve dizgesel (sistemik) bilgi” veya “belli bir konuyu bilme isteğinden yola çıkan, belli bir amaca yönelen bir bilgi edinme ve yöntemli araştırma süreci”² olarak tanımlanan “bilim” konsepti; sebep–sonuç niteliğini haiz ilişkileri su yüzüne çıkarmayı, olay–olguları belirli kıstaslar dâhilindeki usul ve metotlar dâhilinde çözümleyerek genel geçerli bir takım kurallara ulaşmayı ve bu kuralları sistemli bir şekilde insanlığın istifadesine sunmayı hedefleyen çabaların bütünüdür. Söz konusu çabalar; “alanları, yöntemleri ile sonuçları” açısından “formel

² Türk Dil Kurumu Sözlüğü,

<http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul.aspx.F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF05A79F75456518CA> (Erişim: Kasım 2009).

bilimler” ve “pozitif bilimler” olmak üzere ikiye ayrılmakta, pozitif bilimler de kendi içinde “doğa bilimleri” ve “insan bilimleri” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır³.

III. Toplumsal Hayata Yönelik Disiplinlerin Sınıf Atlama Süreci

“Sosyal bilim kavramı günümüze ait bir kavram olmasına rağmen sosyal bilimlerin kökeni insanlık tarihi kadar eskidir. Sokrates ile başlayan ‘kendini tanıma’ Yunus Emre’de ilmin amacının insanın ‘kendini bilmesi’ öğretisine dönüşür. Önce kendini, sonra yaşadığı toplumu ve insan deneyimlerini tanıma, bilme ve çözme ihtiyacı sosyal bilimlerin temelini oluşturmuştur. Belki de bu yüzden sosyal bilimler ‘bilgeliliğin mirasçısı’ olarak da tanımlanmaktadır”⁴. “Sosyal bilimlerin çok kısa bir tarihi, fakat çok uzun bir geçmişi vardır. Uzun geçmiş ile kastedilen, yüzyıllar süren felsefi spekülasyonlarla dolu devre, kısa tarihi denilen zamanda ise; bilimsel araştırmaların, özellikle ampirik çalışmaların başladığı ve günümüze kadar uzanan devre kastedilmektedir”⁵.

³ Şevki YEŞİLPINAR, “*Bilim Felsefesi*”, http://felsefe.tk/bilim_felsefesi.php (Erişim: Kasım 2009).

⁴ Sevim CAN, “*Türkiye’de Sosyal Bilimler Üzerine Düşünmek*”, ve Aklın Aydınlığında Eğitim, Mayıs 2006, <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/sayi75/sayi75/sevim%20can.pdf> (Erişim: Kasım 2009).

⁵ H.Murat BABADALI, “*Organizmacı Değişme Modellerine İki Örnek: İbn-i Haldun ve N.J. Danilevsky*”. Nisan 2003.

http://www.antropoloji.net/index.php?option=com_content&task=view&id=37&Itemid=15 (Erişim: Kasım 2009).

İnsanoğlunun kişisel, tarihsel, kültürel, sosyal dünyasını ele alan ve bu alanlar içerisindeki genel geçerlilikleri saptamaya çalışan beşeri bilimler; gerek bireysel gerekse de toplumsal yaşam kapsamında, zaman veya mekân gibi farklı bir takım kriterler dâhilinde, sürekli bir şekilde devam eden değişkenlikler nedeniyle karşı karşıya kalınan ciddi genelleme/soyutlama zorlukları ve doğa bilimlerine kıyasla deney/ laboratuvar olanakları bağlamındaki imkânsızlıklara bağlı olarak daha büyük sıkıntılarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bunun yanı sıra, “olani” değil “olması gerekenin” ihtiva edilmesi nedeniyle objektiflikten uzak olduğu yönündeki önyargılı yaklaşımların başatlığı, beşeri bilimlerin üstesinden gelmekte zorlandığı temel eleştirilerin başında gelmiş, hatta ve hatta söz konusu handikâplar, insanı ve toplumu irdeleyen pek çok branşın uzun yıllar boyunca “bilim” olarak nitelendirilmemesini beraberinde getirmiştir. Daha net bir ifadeyle; “Her bilim ve bilgi, en az o bilimi yapan insan açısından insanla ilgili olduğu halde; insana ait her bilginin bilimsel olduğu söylenemez. Bazen sorular geçerli değildir, bazen de cevaplar doğru değildir”⁶ Diğer taraftan; “Günümüz dünyasında sosyal bilimler çekirdeksel fizikten daha önemli bir uygulama alanına kavuşmuş bulunmaktadır. Çağdaş dünyamızda çok önemli bir uygulama alanı bulmuş olmasına rağmen, bazı bakımlardan, sosyal bilimler az gelişmiş bilimler gibi görülmektedir”⁷.

Dünya üzerinde Yeni Çağ’da başlayan ve Yakın Çağ’da da her geçen gün ivme kazanan keskin/ radikal karakterli toplumsal değişim/

⁶ Bozkurt GÜVENÇ, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 19.

⁷ Maurice DUVERGER, *Sosyal Bilimlere Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 7.

dönüşümlere paralel olarak bu olguların daha yakından mercek altına alınması, sebeplerinin araştırılması, çözümlenmesi ve açıklanmasına yönelik hâsıl olan ihtiyacın şiddetini de eşzamanlı olarak arttırmış, bu alanda yürütülen çalışmalardan elde edilen hâsılların yorumlanmasına, geleceğe yönelik tahmin/ öngörüler geliştirilmesine, projeksiyonlar üretilmesine ve hatta olayların gelişim seyir sürecine yön verilmesi ya da en azından müdahil olunmasına yönelik zihniyet değişikliğini de beraberinde getirmiştir. Daha net bir ifade ile bu değişim; yüzyıllar boyunca yalnızca “doğa”, “fen” veya “pozitif” terimlerinin şemsiyesi altında olduğu kabul edilen dalların hegemonyasının kırılmasını beraberinde getirmiştir. Toplumsal sorunların teşhisi ve tedavisine olan ilgi, ihtiyaç ya da zaruriyetlerin artması da “sosyal” branşlara olan bakış açısının değişmesine yol açmıştır.

İnsanlık tarihindeki çağ değiştiren olayların sonuncusu olan Fransız İhtilali ile eş zamanlı olarak şekillenen/ formüle edilen ve “Sosyal Bilimler” ortak paydası altında toplulaştırılmaya çalışılan bir dizi yeni disiplin, akademisyenler ve entelektüellerce dünya gündemine taşınmış, bu bağlamda üniversiteler bünyesinde kürsüler, bölümler, enstitüler, okullar, Sivil Toplum Kuruluşları (STK) bünyesinde cemiyetler, topluluklar, demekler, basın – yayın organları bünyesinde ise dergiler gibi yapılanmalar etrafında bir araya gelmiş/ örgütlenmiştir. Bu meyanda; XVIII ve XIX. Yüzyılların ilk yarıları arasındaki yüz yıllık dönemde Wilhelm WILDELBAND tarafından ortaya konulan; “evrensel kanunların keşfedilmesine yönelik olan”

şeklinde tanımlanan “nomotetik bilimler” ile “insan davranışı hakkındaki geniş genellemelerden ziyade bireylerin spesifik vakaları, eşsiz faaliyetleri veya eşsiz özellikler üzerinde yoğunlaşan” biçiminde açıklanan “idiografik bilimler”⁸ şeklindeki tasnif de dikkat çekici yeni bir sınıflandırma çabası olarak literatürdeki yerini almıştır. Bu dönemdeki çalışmalar kapsamında, doğa bilimleri için geçerli olan yöntemleri iştiğal konularına adapte etmeye çalışması, kendi içerisinde tutarlı olmaya, rasyonalizme, ampirisizme, soyutlamaya ve matematikselleşmeye özel bir önem atfetmesi/ uygulamaya çalışması bağlamında iktisat; nomotetik özellikleriyle en fazla ön plana çıkan disiplin konumuna yükselmiştir. “Bir kez sosyal bilim idiografik tarihten ayrıldıktan sonra, nomotetik sosyal bilimciler – iktisatçılar, siyasal bilimciler, sosyologlar – kendilerine özgü alanın öbür alanlardan gerek konu gerekse metodoloji açısından ne kadar farklı olduğunu göstermeye giriştiler. İktisatçılar bunu, piyasa mekanizmalarını inceleyebilmek için, ceteris paribus (diğer bütün koşullar aynıken) varsayımın geçerliliğini vurgulayarak yaptılar. Siyasal bilimciler ilgi alanlarını resmi hükümet yapılarıyla sınırlandırarak yaptılar. Sosyologlar ise iktisatçılar ve siyasal bilimcilerin ihmal ettikleri sosyal ilişkileri ön plana çıkardılar. Bütün bunlar deyim yerindeyse, bir başarının öyküsünü anlatıyor. Disiplin ayrışmasının yerleşiklik kazanması, araştırma, analiz ve eğitim alanlarında süreklilik gösteren üretken yapılar yarattı ve bugün çağdaş

⁸ MSN Encarta, http://encarta.msn.com/dictionary_/nomothetic.html ve http://encarta.msn.com/dictionary_1861619995/idiographic.html (Erişim: Kasım 2009).

sosyal bilimin mirası olarak gördüğümüz zengin bir literatürün üretilebilmesine olanak sağladı”⁹.

IV. İdeolojiler ve İktisadî Liberalizm

Dünya’da Sanayi Devrimi ile birlikte yaşanan keskin/ radikal karakterli toplumsal değişim/ dönüşümler; gündelik yaşantıda, kişi – grup ve toplumlar arasındaki ilişkilerde, örf–adetlerde, gelenek–göreneklerde, değer yargılarında, algılama biçimlerinde, kısaca bireysel hayatı ve toplumsal dokuyu yeni baştan şekillendirmiştir.

Feodalizmin çözülmesi, kilisenin mutlak egemenliğinin kırılması, ulus devletlerin kurulmaya başlanması, skolâstik düşünce yapısının yerini sekülerizm ve rasyonalizme bırakmaya başlaması ise; ideolojilerin gündeme taşınması ve yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir.

“Siyasal ya da toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir toplumsal sınıfın davranışlarına yön veren politik, hukuksal, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü”¹⁰ olarak tanımlanan ideoloji kavramı ile ilgili etimolojik analizler, kelimenin, Fransızca *idéologie* kelimesinden türetildiğini göstermektedir. Bu bağlamda; *idée* (fikir; düşünce) ve *-ologie* (–oloji, yani bilim) sözcüklerinin bileşimi olan *Idéologie* kelimesi,

⁹ Gülbenikan Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Çeviren: Şirin TEKELİ, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 36.

¹⁰ Türk Dil Kurumu Sözlüğü,

<http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF05A79F75456518CA> (Erişim: Kasım 2009).

Fransız Devrimi döneminde ilk kez Antoine Destutt de TRACY tarafından kullanılmıştır¹¹. Yeni bir bilimin sistematize edilmesiyle ilgilenen Tracy, buna “düşünceler bilimi” anlamına gelmek üzere “ideoloji” dedi. Ona göre, “bu bilimin nesnesi, düşüncelerin kökeniydi ve bilimsel ilerleme ancak yanlış düşüncelerden kurtularak mümkün olabilir; bir bilim olarak ideoloji, dinlerin ve metafizik önyargıların üstesinden gelmek üzere halk eğitimine yeni bir temel teşkil edebilirdi.”¹²

İdeoloji konseptinin üzerinde konsensüs sağlanmış bir tanımla bulunmamakla birlikte, konuya ilişkin dikkat çekici bazı tarifler aşağıdadır;

– “Siyasi veya toplumsal bir doktrin meydana getiren ve bir hükümetin, bir partinin, bir sosyal sınıfın hareketlerine yön veren düşünce ve görüşler sistemi”¹³,

– “İçtimai bir zümrenin kendine has yanını ortaya koyduğu, başkalarından ayrıldığı, hatta başkalarıyla ters düştüğü ortak tasavvurların bütünü”¹⁴,

– “İdare edilenlerin arasında yaygın, yönlü fakat sınırlı, belirsiz fikir kümeleri”¹⁵.

¹¹ Vikipedi, “İdeoloji”, <http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0deoloji#Etimoloji> (Erişim: Kasım 2009).

¹² Jorge LARRAIN, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, Çeviren: Neşe Nur DOMANIÇ, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1995, s:27–28.

¹³ Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, “İdeoloji”, VI. Cilt, Meydan Yayınları, İstanbul, 1969, s.213.

¹⁴ Fahrettin ASLAN, *İlimler ve İdeolojiler*, Ümran Yayınları, Ankara, 1981, s.8.

¹⁵ Şerif MARDİN, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.15.

Diğer taraftan; “ideoloji kelimesinin en yaygın anlamlarından biri Webster’s Third International Dictionary’de şöyle tanımlanmıştır:

‘İdeoloji, bir sosyo-politik program oluşturan öneriler, teoriler ve amaçlar bütünüdür.’

Bu tanıma çok benzeyen bir başka tanım da şudur:

‘İdeoloji, karmaşık sosyal yapıyı açıklama iddiasında olan ve hem gerçek hem de normatif olan inançlar ve kavramlar bütünüdür, ideolojinin amacı, fertlerin ve toplumların karşılaştığı sosyo-politik tercihleri yönlendirmek ve basitleştirmektir.’

Bu iki tanım birlikte değerlendirildiği zaman, bu tanımlara göre, ideolojinin temel özellikleri şöyle belirlenebilir:

a- İdeoloji, toplum yaşamının; ekonomik, politik ve hukukî bütün yönlerini kapsar.

b – İdeoloji, ‘inançlar’ ve ‘amaçlar’ gibi ‘normatif’ unsurları ihtiva ettiği gibi toplumsal ve kurumsal ‘gerçekleri’ de ihtiva eder.

c- İdeoloji, toplumları, benimsenen amaçlara ulaşmak için harekete geçmeye, belli davranışlarda bulunmaya yöneltir. Bu davranışlara yol gösterir.

d- İdeoloji; inançları, amaçları, politikaları ve bunlarla ilgili kavramları ‘basitleştirmeye’ ve nispeten daha önemlileri ‘seçmeye’ yönelir”¹⁶.

¹⁶ Vural SAVAŞ, “Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: IV, Sayı: 11, Ankara, Mart 1988, s. 3-4,

Bu çerçevede, ‘ideolojiler’ öncelikle harekete geçirme ve meşrulaştırma fonksiyonlarına sahip laik inanç sistemleri olarak anlaşılmıştır. XVIII. Yüzyıl’ın sonu ve XIX. Yüzyıl’ın başları bu anlamda "ideolojiler çağı" olarak işaretlenmiştir: Fransız ve Amerikan devrimleri, sosyalizm, komünizm, liberalizm, tutuculuk, milliyetçilik gibi siyasal doktrinlerin veya ‘izmlerin’ yaygınlaşması gibi ... Özellikle de Marksist kesim tarafından ideolojileri ‘sınıf bilinci’ temelinde ele alarak ‘sınıfsal çıkarları koruyan düşünce sistemi’ olarak nitelendirerek klasik iktisat teorisini bu bağlamda bir ideoloji olduğunun öne sürülmesi, iktisatla ilgilenen çevrelerde tartışmalara yol açmıştır¹⁷.

“Özellikle sosyal bilimler alanında bilim ve ideolojinin neredeyse her zaman iç içe geçmiş olduğu söylenebilir; bu durum, sosyal bilimlerin “kraliçesi” olan iktisatta daha da öne çıkar görünmektedir”¹⁸. Nitekim “İktisadın Babası”¹⁹ kabul edilen Adam SMITH ve takipçileri tarafından şekillendirilen klasik iktisat teorisinin, Marksist kesim tarafından “Sınıf Bilinci” perspektifi dâhilinde burjuvazinin çıkarlarını savunan “ideolojik” bir kuram

<http://www.atam.gov.tr/index.php.Page=DergiIcerik&IcerikNo=947> (Erişim: Kasım 2009).

¹⁷ Daniel BELL, “*The End of Ideology*”, İletişim, Kuram ve Araştırma Dergisi, Sayı: 24, Kış-Bahar 2007, s. 281.

www.irfanerdogan.com/makaleler/son/endofideologybell.pdf (Erişim: Kasım 2009).

¹⁸ Hüseyin ÖZEL, “*İktisat, İdeoloji ve İktidar*”,

yunus.hacettepe.edu.tr/~ozel/Bilim_iktidar_Karaburun.pdf, s. 1 (Erişim: Kasım 2009).

¹⁹ Bilsay KURUÇ, “*İktisatçı İçin Birkaç Düşünce*”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: XXIV, Sayı: 221, s. 85.

http://www.mulkiyederigi.org/index.php?option=com_rokdownloads&view=file&task=download&id=682%3Aiktisatci-icin-birkac-duevence-bilsay-kuruc&Itemid=63 (Erişim: Kasım 2009), .

olarak nitelendirilmesi, entelektüel platformlarda adeta deprem etkisi yaratmış, bu temelde cereyan eden eleştiriler de karşıtları kadar savunucularına yepyeni ufuklar açarak klasik iktisadın farklı düzlemlerde geliştirilmesine olanak sağlamıştır. Meseleye sınıf bilinci ve sınıfsal çıkarlar gözlüğüyle bakılması gerek toplumun farklı kesimleri, gerekse de uluslararası ölçekte köklü bir ortaya çıkarmış olup, entelektüellik bağlamında bu kutuplaşmayı çarpıcı bir şekilde gözler önüne seren bir örnekle açıklamak gerekirse; üretken faaliyetler sonucunda ortaya çıkan gelir çeşitlerinden biri olan “kâr”, kapitalin kaynağını “hırsızlık” olarak kabul eden Karl Heinrich MARX tarafından “sömürü”, “tasarruf” olarak kabul eden çağdaşı Nassau William SENIOR tarafından ise “Müteşebbisin Hakkı” olarak nitelendirilmesidir²⁰.

Bu bağlamda; klasik iktisat teorisine yöneltilen eleştirilerin bir bölümünün, teorinin varsayımları, mantıksal tutarlılıkları ve yöntemleri gibi görece somut, objektif veya pozitif yönleri üzerinde yoğunlaştığı, diğer kısmının ise meydana getirilen/ortaya çıkan sonuçlardan hareketle nispeten soyut, sübjektif ya da normatif perspektifler üzerinde odaklandığı görülmektedir. Bunlardan birincisi kapsamında cereyan eden tartışmalar, klasik iktisat okulu ve takipçilerinin kendilerini geliştirmesi, değiştirmesi/ dönüştürmesi ve bilimselleşmesi açısından müspet sonuçlar ortaya çıkarmış, ikinci kategori bünyesindekiler ise daha ziyade etik kaygılar gibi muğlak ve

²⁰ SAVAŞ, a.g.m., s. 3.

sübjektif öğeleri içermesi nedeniyle genellikle kısır döngü içerisinde kalarak bilime ve insanlığa katkı sağlamaktan uzak kalmıştır.

Toplumsal bilimler içerisinde fen bilimlerinin prensipleri ile metodolojilerini en fazla uygulamaya/ bünyesine adapte etmeye, matematiksel araç/ yöntemlerden istifade etmeye ve analitik olmaya en fazla gayret gösteren disiplinlerden biri olan iktisadın tarihsel gelişim süreci içerisinde, XIX. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren, ideolojik etkilerin ayıklanıp ayıklanamayacağı hususunun tartışılmaya açıldığı görülmektedir. İktisadî düşüncüyü “iktisadi konulara, özellikle bu konulara dayanan kamu politikalarına ilişkin düşünce ve isteklerin toplamı”²¹ olarak tanımlayan ve iktisadın ideolojiden arındırılabilmesine inanan Joseph Alois SCHUMPETER, iktisat teorilerinin “İktisadi Analiz” ile “Politik İktisat” diye ikiye ayrılabilceğini ve iktisadi analizin yani iktisadi değişkenler arası sebep sonuç bağıllığını incelemenin her türlü ideolojik etkilerden uzak tutulabileceğini savunmuş²² ve bu perspektif doğrultusunda pozitif-normatif iktisat ayrımını keskinleştirmiştir.

Günümüzden bir asır öncesine kadar olan dönemde iktisadî açıdan meydana gelen en büyük deprem olarak kabul edilen 1929 Büyük Buhranı ve takip eden süreçte ortaya çıkan “Faşizm” ve “Nazizm” ideolojileri de yol açtıkları II. Dünya Savaşı ile uluslararası

²¹ Hüseyin ÖZEL, “İktisadî Analiz Tarihinine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?”, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2, Ankara, 2001, s. 21, http://yunus.hacettepe.edu.tr/~ozel/Analiz_Tarihi.pdf (Erişim: Kasım 2009).

²² Joseph Alois SCHUMPETER, *History of Economic Analysis*, George Allen Unwin, London, 1972, s. 35.

düzeni kökünden sarsmıştır. II. Dünya Savaşı, fiilen iştirak eden/etmeyen ayırımı gözetmeden Dünya üzerinde yaşayan tüm toplumların hafızalarında derin izler bırakmıştır. Söz konusu travmatik etkilerin izlerinin silinmesi isteği, savaş sonrası dönemin politikalarının omurgasını teşkil etmiştir. Bir başka deyişle; Dünya Savaşları'nın toplumlar üzerinde bıraktığı yoğun olumsuz etkilerin bir daha ortaya çıkmaması ve ulusların böylesi felaketsel sürüklenmemesi için yeni bir düzen ihdasının zorunlu hale geldiği yönündeki düşünce uluslararası kamuoyunda hâkim konuma yükselmiş, bu düşüncenin somutlaştırılması yönünde atılan adımlar günümüz itibarıyla da mevcudiyetlerini devam ettiren uluslar arası örgütlerin pek çoğunun kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Bahis konusu edilen eğilimin entelektüel çevrelerdeki yansımalarından biri de “İdeolojilerin Sonu” tezi olmuştur. Orijinal olarak bazı tanınmış liberal ve muhafazakar aydınlar, örneğin hepsi de 1950'lerde yazılmış olan Raymond ARON'un *Entelektüellerin Afyonu*, Daniel BELL'in *İdeolojilerin Sonu* ile Seymour Martin LIPSET'in eserlerinde; sınıf mücadelesinin gerilediği ve ‘kızıl bayraksız’ ve ideolojisiz mücadeleye dönüştüğü savunulmuştur. Özgün şekliyle bu iddiaya göre, İkinci Dünya savaşından sonra radikal ve devrimci doktrinler gelişmiş endüstriyel toplumlarda gerilemeye başlamış, ikna edici gücünü yitirmiştir. İdeolojiler sadece var olan sosyal ve siyasal örgütlerden memnun olmayan entelektüeller tarafından tutulmaktadır. Örneğin, Alvin Wald GOULDNER'a göre, elektronik iletişim araçlarının gelişmesi modern toplumlarda ideolojinin rolünün

gerilemesine işaret etmektedir. İdeoloji gittikçe toplumda yerini kaybetmekte ve bilinç artan bir şekilde elektronik araçların ürünleri tarafından biçimlendirilmektedir. İdeoloji artan bir şekilde sınırlı üniversite alanında entelektüeller tarafından tutulmaktadır. ‘İdeolojik siyaset’ ve Marxist ve komünist sosyal değişim arama gelişmiş ülkelerde yerini pragmatizme bırakmaktadır. Bu aydınlar ideolojilerin az gelişmiş ülkelerde devam edeceğini, bu durumun sadece gelişmiş endüstri toplumlarında olduğunu savunmuşlardır²³.

V. İktisadî Liberalizme Yöneltilen Eleştirilere Genel Bir Bakış

İktisadi literatüründe özel bir yeri olan ve konu ile ilgili analizlerde genellikle referans noktası alınan klasik liberal okulun önde gelen temsilcilerinden Adam SMITH, David RICARDO, Thomas Robert MALTHUS, Jean Baptiste SAY ve John Stuart MILL’den itibaren farklı ekollere mensup çok sayıda düşünür; çalışmalarının başlangıç aşamalarında, insanlığın üretken çalışmaları sonucu oluşturulan zenginliğin ve refahın meydana getiriliş süreçlerinin açıklanarak toplumların üretken kapasitelerinin arttırılma yollarının ortaya konması düşüncesinden hareketle yola çıkmışlardır.

Tarihsel süreç içerisinde hâkim konumda olan bu analizlerde; ekonomilerin tam rekabet koşulları altında dengeye ve ekonomik istikrara kavuşturulması ile ilgili konular üzerinde ağırlıklı olarak

²³ BELL. “*The End of Ideology*”, a.g.m. s. 281–282.

durulduğu yaygın kabul gören bir kanıdır. Akademik ve politik çevrelerde de bu anlayışın egemen olmasına paralel olarak, XX. Yüzyıl'ın ilk çeyreğine kadar iktisat politikaları da aynı anlayış çerçevesinde şekillendirilmiştir.

Ahlaki yaklaşımlarla yapılanlar bir kenara bırakıldığında; Sanayi Devrimi ile birlikte teori ve pratikte egemen konuma yükselen klasik iktisadî liberalizme yöneltilen ilk ciddi eleştiri, Karl MARX ve takipçileri tarafından teorinin değer yaklaşımı ile ilgili olarak dile getirilmiştir. MARX, kısaca “bir malın değerini ona harcanan emek belirler” sözüyle ortaya konulabilen klasik iktisada ait değer anlayışının tutarsız olduğunu belirtmiş ve bir mala değer katan işçi sınıfı ise, kârın da işçi sınıfı tarafından paylaşılması gerektiğini iddia etmiştir²⁴.

Söz konusu eleştiri karşısında sarsılan klasik iktisadî liberal teori, karşı hamlesini XIX. Yüzyıl'ın son çeyreğinde şekillendirilen “Marjinalist Devrim” ile yapmıştır. Klasik ekolün bayrağının Neoklasik okul tarafından devralınmasını beraberinde getiren ve “Bir maldan tüketilen miktarın bir birim artırılması halinde bu ilave birimin toplam faydada meydana getirdiği değişiklik” olarak tanımlanan “Marjinal Fayda” kavramı; “bir malın değerini, ona harcanan emeğin değil, tüketicinin o maldan edineceği yararın belirleyeceğini”²⁵ öne sürmüştür.

²⁴ Eugen von BÖHM-BAWERK, *Marx ve Marksist Sistemin Bitişi*. Liberte Yayınları, İstanbul, 2006, s. 5-13.

²⁵ Turan YAY, “Avusturya İktisat Okulu'nun Tarihsel Gelişimi ve Metodolojisi”, Piyasa, Sayı:11, Liberte Yayınları, Ankara, Yaz-2004, s. 3-4.

“Marjinalist okulda tüketim, bireyde meydana getireceği fayda artışını temel alır. Bu nedenle fayda, mal ile birey arasındaki sübjektif bir ilişkiye dayalıdır. Ortodoks yaklaşımın genel çerçevesi içinde tüketim, bireysel, sübjektif bir kavram olarak kullanılır. Ayrıca faydanın ölçülebilir bir büyüklük olarak kabul edilmesi matematiksel iktisada doğru giden yolun önünü açmıştır”²⁶.

“Bu bakış açısına göre bir örnek verecek olursak, içinde bin bir türlü emek ve zahmet olan bir sanat şaheseri şayet toplum için hiçbir anlam ifade etmiyorsa, değersizdir. Acıkmış bir insan için bir dilim ekmek, o sanat eserinden çok daha değerli olabilmektedir. Ya da tıpatıp aynı iki mal için örnek vermek gerekirse; bir şişe su bir stadyumda dışarıdaki bakkala göre çok daha pahalıya satılabilmektedir. Zira stadyumda su bulmak neredeyse imkânsızken, şehir içinde aynı su her bakkalda bulunabilir; bu yüzdendir ki, kişi stadyumda aynı suya dışarıdakinden çok daha fazla değer atfeder”²⁷.

Marjinalist yaklaşım temelinde inşa edilen ve 1938 yılında Walter LIPMANN tarafından Paris’te düzenlenen büyük seminerle iktisat literatürüne giren Neoliberalizm terimi²⁸; yöneltilen eleştiriler ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan akımlar karşısında; serbest

²⁶ Tamer İŞGÜDEN, Aylin Çiğdem KÖNE, “Ortodoks İktisat Üzerine”, Doğuş Üniversitesi Dergisi, 2002 (5), s. 103, http://www1.dogus.edu.tr/dogustru/journal/sayi_5/M00063.pdf (Erişim: Kasım 2009).

²⁷ Alper AKALIN, “Liberalizm ve Ekonomik Krizler (2): İlk İtiraz ve Neoklasik İktisadın Doğuşu”, Eylül 2009 (b) http://3hhareketi.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1347, Erişim: Kasım 2009.

²⁸ Genel Ekonomi Ansiklopedisi, “Neoliberalizm”, Milliyet Yayınları, Cilt II, İstanbul, 1988, s. 686.

rekabet, özel mülkiyet, hür teşebbüs, kanun hakimiyeti, sınırlı devlet, ferdi rasyonellik ve bireycilik, kısıtlamaların asgari düzeye indirildiği dış ticaret rejimi, fiyat mekanizması, işleyişini sekteye uğratacak nitelikteki müdahalelerden arındırılmış piyasa ekonomisi gibi liberal teorinin restore edilmiş görüşlerini bünyesinde toplayan ana ekolü sembolize etmektedir. “1870’lerden 1920’lere kadar geçen yarım yüzyıllık dönemde, klasik ‘değer teorisi’nde köklü değişme yapan ve geçimlik veya tabii ücret anlayışından marjinal verime bağlı ücret anlayışına geçen, fakat; bunun dışında klasik görüşleri ve birtakım kayıtlarla liberal ideolojiyi sürdüren”²⁹ düşünceyi sembolize etmekte ve “özellikle Milton FRIEDMAN ile birlikte anılan ve liberal iktisadın özellikle 1970’li ve 1980’li yıllardaki yaygın kanadını oluşturan Monetarizm ile genellikle Reaganomics, Thatcherizm, Arz Yanlı İktisat, ve Yeni Klasik İktisat birlikte Neoliberalizm olarak adlandırılmaktadır.”³⁰ Bir başka deyişle; “İktisadi çözümlerinde bakış açısının serbest girişimcilik ve piyasa ekonomisi yönünde değiştiği bu yıllarda, politika önerileri daha çok monetarist / arz yanlı Neoklasik görüşlerin sentezinden oluşan bir ekonomik modele dayanır. Değişik versiyonları olmakla birlikte bu iktisat düşüncesi Yeni Liberalizm olarak adlandırılmıştır”³¹.

Kurdukları iktisat teorisinin çözümlene niteliği ne olursa olsun; liberal iktisadi öğretiyi haklı göstermek üzere teoriler kuran

²⁹ Gülten KAZGAN, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 106.

³⁰ Ercan EREN, “*İktisatta Liberalizm Üzerine Notlar*”, Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak- Şubat 1999, s. 376.

³¹ Uğur ESER, *Türkiye’de Sanayileşme*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s. 27.

iktisatçılar, üç iktisat okulunda toplanmaktadır: Fizyokratlar, Klasik Okul ve Neoklasik okul. XVIII'inci Yüzyıl'ın sonundan günümüze kadar süregelen dönemde kurulan teorilerin, matematiğin iktisada uygulanması gibi değişikliklere rağmen, Dünya görüşü değişmemiştir³². Bu bağlamda; iktisadî liberalizm en önemli karakteristik özelliklerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

“1- Piyasalar, devlet müdahalesi olmadığı sürece dengededir. Böylesine bir ortamda, arz ve talep arasındaki dengeyi fiyatlar belirler. Talep arttıkça fiyat artar, arz genişledikçe fiyatlar düşer. Fiyat, talep ve arzdeki değişime duyarlıdır, yani esnektir. Diğer bir deyişle, talep veya arzdeki herhangi bir ani azalış ya da artış, fiyatlara anında yansır.

2- Tasarruflar, yatırımlar için en büyük kaynaktır. Bir ülkedeki tasarruf miktarı, yatırım miktarına eşittir. Bu eşitlik dengesini ise faizler belirler. Tasarrufların arttığı bir ortamda faizler düşer, yatırım ihtiyacı arttığı zaman ise durum tam tersidir. Hükümetler, bütçe açıkları vererek yatırımları canlandırmazlar, daha çok milli tasarrufları azalttıklarından dolayı faizleri yükseltir, yatırım teşvikini yok ederler.

3- Ekonomide reel değişkenler (üretim, istihdam, gelir) para miktarından etkilenmez. Yani, paranın ekonomide fiyat artışlarından başka etkisi yoktur. Devlet, para basarak ekonomiyi iyileştiremez, ancak fiyatları yükseltir.

³² KAZGAN, a.g.e. s. 43.

4- Kaynak ve gelir dağılımını en iyi belirleyen şey piyasadır. Piyasa dışındaki müdahaleler, kaynak ve gelir dağılımını daha da çarpıklaştırmaktan başka hiç bir işe yaramaz.

5- Piyasalar tam rekabet halindedir. Bunun yanında, tam istihdama; yani ekonominin tüm potansiyelini gerçekleştirmesine, ancak piyasayı serbestleştirerek ulaşılır. İstihdamı ücret seviyesi belirler ve ücretler, emeğin verimliliğine göre değişen, esnek bir değişkendir”³³.

Liberal iktisat teorisinin, entelektüel ve düşünsel platformlarda yaşanan bu tartışmalar etrafında sürekli bir devinim içerisindeki yeniden şekillendirilme süreci bulunmaktadır. Bu süreç üzerindeki temel belirleyici faktör ise; hiç kuşkusuz gündelik yaşamda meydana gelen somut gelişme ve olaylardır. Bu meydana; ülkelerin iktisat politikalarına egemen olan anlayış, belli bir süreç içerisinde meydana gelen gelişmelerin yol açtığı birikimin zorlamasından kaynaklanan sorunlara çözüm bulma arayışları esnasında değişmektedir. Bu değişim, hiç kuşkusuz bir gecede olmamakta; suyun 100 derecede kaynamaya başlaması örneğinde olduğu gibi, değişimi şekillendiren olayların bir noktada kırılarak gelişmeleri yeni bir yöne kanalize etmesiyle gerçekleşmektedir. Bir başka açıdan olaya bakıldığında, iktisat politikalarının değişmesi ile ilgili değerlendirmeler, “belli tarihi dönemeçlerde nesnel olguların zorlamasıyla”³⁴ yapılmaktadır. Yüzyılın başlangıcından 1920’lerin ilk yıllarına kadar geçen süreçteki

³³ AKALIN, Eylül 2009 (b).

³⁴ Korkut BORATAV, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 48.

iktisadi gelişmeler, ağırlıklı olarak savaşlar tarafından şekillendirilmiştir. 1930'lara kadar, savaşların yaralarının sarılması çalışmalarının belirlediği süreçteki gelişmelerin ağırlık merkezini değiştiren olay ise; 1929 yılında ABD'den başlayarak gelişmiş ülkelere yayılan ve daha sonra tüm dünyayı etkisi altına alan "Büyük Buhran (Great Depression)" olmuştur.

Finansal piyasalardan başlayarak reel sektörlere sıçrayan ve giderek tüm dünya geneline sıçrayan büyük depresyon, iktisat doktrininde benzer bir sarsıntı yaratmıştır. Kapitalizmin yaşadığı en şiddetli kriz olarak kabul edilen büyük buhranın atlatılması amacıyla sürdürülen arayışlar çerçevesinde; akademik ve politik platformlarda yaşanan tartışmalar, o döneme kadar egemen öğretiyi konumundaki klasik okulun tahtından indirilerek yerine – ileride geniş bir biçimde ele alınacak olan – Keynesci iktisadın ve uygulamalarının yaygın bir kabul ve uygulama alanı bulmasıyla sonuçlanmıştır. "Piyasa ekonomisine ve dolayısıyla liberal düşünceye yöneltilen bu eleştirilerden özellikle gelir eşitsizliği ve işsizlik tezleri; genel oyla yani seçmenler tarafından sosyalist ve sosyal demokrat partiler aracılığıyla desteklendikleri için, devletin piyasa ekonomisine müdahalesi bir çığ gibi artmıştır. Bu tartışmalardan seçmen desteğini de alarak galip çıkan sosyalizm ve Keynesyen ittifakın devletin piyasaya müdahalesi için kazandırdığı kurumlar şunlar olmuştur :

a) Planlama (merkezi veya yol gösterici),

b) KİT'ler, sosyal refah devleti: Sağlık ve eğitimin sosyalizasyonu, sosyal güvenlik ve işsizlik sigortaları, asgari ücret, taban fiyatları, sosyal konutlar,

c) Müterakki gelir ve kurumlar vergileri,

d) Regülasyonlar; ilköğretim süresinin uzatılıp zorunlu kılınması, görev zararı kurumu, fiyatların bakanlıklarca onaylanması, piyasalara giriş – çıkışın (bankacılık) izne bağlanması vs.

e) Gelirler ve fiyatlar politikaları,

f) Maliye politikası,

g) Para politikası”³⁵.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan ve yaklaşık çeyrek yüzyıl devam eden büyüme ve refah süreci; genişleme, boom ya da doruk, daralma, kriz veya bunalım olmak üzere dört aşamada ele alınan konjonktür dalgaları analizi çerçevesinde, tahmin edilenden çok daha uzun sürmüştür. Savaşın Dünya genelinde meydana getirdiği enkazın ortadan kaldırılması ve meydana gelen tahribatın onarılması amacıyla başlatılan restorasyon hamlesi, az gelişmişliğin tasfiyesine yönelik çabalarla birleşmesi sonucunda yaklaşık çeyrek asır süren ve teorik açıdan “uzun dönemli bir Kondratief dalgasının yükselme aşamasıyla konjonktür dalgasının genişleme aşamasının çakışması”³⁶ teziyle açıklanmaya çalışılan görece uzun soluklu bir büyüme ve refah sürecini beraberinde getirmiştir.

³⁵ Güneri AKALIN, “*Liberalizm Açısından Devletin Ekonomideki Rolü*”, Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak-Şubat 1999, s. 344.

³⁶ KAZGAN, a.g.e. s. 21-22.

1970'lerin ilk yıllarında baş gösteren petrol darboğazı ve takip eden süreçte yaşanan Büyük Buhran'a kıyasla görece daha küçük ölçekli ekonomik krizlerin faturası ise; devletin ekonomik yaşama müdahalelerine kesilmiştir. Bu süre zarfında gelişmiş Batılı ülkelerden başlamak üzere gerek doktrinsel ve gerekse politik açıdan iktisadi düşünce sistemindeki iktidarın sahibi yeniden değişmiştir. İkinci Dünya Savaşı dönemi bir kenara bırakıldığında; 1930'lu yıllardan itibaren egemen öğretisi – ve dolayısıyla tüm iktisadi yapının belirleyicisi – konumundaki Keynesyen yaklaşım; tahtını klasik liberalizmin çağdaş versiyonlarına bırakmıştır. Diğer bir deyişle; “1970'li yıllarda ortaya çıkan stagflasyon, 1980'li yılların sosyalizmin çözülmesi ve piyasa ekonomilerine yönelmeleri süreci, ekonomiye müdahale edilmesi ve piyasa ekonomisini değiştirmeye yönelik görüşler önemli ölçüde azalmış, deyim yerindeyse marjinal hale gelmiş, ... düşünce ve uygulama olarak liberal iktisadın yükselişini yansıtan 1970'li yıllarda liberaller, savunmacı (gerileyen) bir konumdan saldırgan (yükseliş) konumuna geçmiş olup, yeni görüşler veya “yeni şişelerden eski şarap”ın açılması liberal kanattan gelmiştir³⁷.

VI. Liberal Etiketinin Altındaki Bazı Farklı Anlamlar

Düşünsel açıdan kökleri antik çağa kadar uzanan liberalizmin olgunlaşma sürecinin XVII. yüzyıldan başladığı genellikle kabul edilmektedir. Etimolojik açıdan liberalizm; Avrupa kaynaklı, İspanyolca'dan İngilizce'ye geçen bir kelimedir. İlk defa XIX'ncü

³⁷ EREN, a.g.m. s. 377–379.

yüzyıl başlarında siyasi terminolojiye giren kelime; İspanyollarca önce İngiltere kaynaklı (ulusal olmayan) politikaları ifade etmek için kullanılmış, Locke'cu anayasal monarşi ve parlamenter yönetim ilkelerini savunan milletvekillerini 'Liberales' olarak adlandırmışlardır. Yüzyılın ortalarına ve sonlarına doğru kavram 'Laissez Faire Laissez Passer' (Bırakınız Yapınsınlar, Bırakınız Geçsinler) ifadesinin yerini almış ve düşünce özgürlüğünü, ifade hürriyetini, basın özgürlüğünü, üretim araçlarının özel mülkiyet konusu oluşunu ve serbest ticareti savunanların adlandırılmasında kullanılan bir etiket haline gelmiştir.³⁸

Ancak; bu dönemlerden günümüze kadar geçen süreç gözden geçirildiğinde; liberalizm kavramının az evvel değindiğimiz anlamından uzaklaşarak ve hatta buna ters düşen unsurları da bünyesine alarak genişleyen bir tabana yayıldığını ve esneklik kazandığı gözlemlenmektedir. Frederich A. HAYEK'in, "Liberal terimi, öz anlamını yitirecek kadar gelişi güzel kullanılan bir sözcük haline geldi"³⁹ sözleri, liberal çevrelerde duyulan rahatsızlığın bir ifadesi olmasının yanı sıra; yaşanan kavram karmaşasına da işaret etmektedir.

Gerçekten de; "Liberalizm, öteki bütün geniş kapsamlı dünya görüşleri, siyaset gelenekleri, etik tercih kümeleri gibi, hangi niyetle yenirse o tadı veren bir meyvedir. ... Liberalizm terimi etrafında konuşurken dikkat edilmesi gereken bazı kaygan zeminler vardır. Bir

³⁸ Atilla YAYLA, *Liberalizm*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992, s. 13.

³⁹ Frederich August HAYEK, "*Studies in Philosophy. Politics and Economics*", Routledge and Kegan Paul, London, 1967, s. 149.

kere, liberal gelenekler, değerler ve tecrübelerin kök salmadığı bazı kültür tarihlerinde, ya da tarihi kültürlerde, “liberal” ifadesi, yaygın bir şekilde aşağılama, küçükseme ya da yargılama amacıyla kullanılabilmiştir. On yıllar boyunca, liberalizm, insanların herhangi bir adalet ve hakkaniyet kaygısı olmaksızın, güçlerinin yettiği ötekileri her türlü yalan ve aldatmacayla kullanarak zenginleşmesini öğütleyen bir öğreti gibi gösterilmiştir. Bugün bizim, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” önermesini, “engellemeyelim insanları yapmak istediklerini yapsınlar, gitmek istedikleri yere gitsinler” anlamında değil de, herkes önüne geleni soysun gibi algılamamız, bunun sonucudur”⁴⁰. İnsanların kendi yaşamlarını etkileyecek konularda aldıkları kararlarında, kararları doğrultusundaki eylemlerinde ve bunların olumlu – olumsuz sonuçlarını kabullenmelerinde kendi bilgi ve iradeleriyle hareket etmelerini öngören – ve bir anlamda özgürlüğün iyiye önceliğini vurgulayan – “Bırakınız Yapsınlar” felsefesinin; Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN’ın deyişiyle “İnsanların dışarıdan bir otorite eliyle hizaya sokulmasını tabî gören ve ‘sıkı tutun, bırakmayın’ nidası ile ifade edilebilen”⁴¹ bir anlayışın hâkim olduğu yaşam tarzımızda ciddi boyutlarda çarpıtılması ve alaya alınması doğaldır. Şöyle bir düşünülduğünde; Türkiye’de hemen hemen her kavramın; dayandığı felsefî temeller göz ardı edilerek, sadece ve sadece indirgendiği birtakım sloganlar çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. “Ekonomik liberalizm denilince ilk

⁴⁰ Yahya Sezai TEZEL. “Bir Liberanın Ontolojisi ve Epistemolojisiyle İlgili Bazı Notlar”. Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak-Şubat 1999, s. 34.

⁴¹ Mustafa ERDOĞAN. *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Yayınevi, Ankara, 1993, s. 16.

akla gelen şeyler “Bırakınız yapsınlar – Bırakınız geçsinler”, “Görünmeyen el”, “Jandarma devlet” gibi içeriği ve dayandığı teorik ve felsefi temeller sorgulanmadan kullanılan söylemler ve sloganlardır.”⁴² Bu ve benzeri kavramların hangi koşullar altında ve ne maksatla ortaya konduğu sorgulanmadan kamuoyunun gündemine dâhil edilmesi; liberalizmi salt bu sloganlardan ibaret bir teori gibi lanse etmekte ve daha da vahimi; uygulamadaki aksaklıkların teoriye atfedilmesinden kaynaklanan menfi yaklaşımlar nedeniyle, lehte olması beklenen gelişmeler olumsuz bir yöne kanalize olabilmekte, rüzgar ters yöne dönebilmektedir.

Gündelik yaşama bakıldığında; “Yerine göre liberal bir felsefeden, liberal bir siyasal doktrinden, nihayet ekonomik anlamda bir liberalizm”⁴³ den söz edilebildiğine tanık olunmaktadır. Bugün, “klasik liberalizm” denilince iktisadi doktrinler tarihi yazınında “klasik okul” olarak adlandırılan, temelleri Adam SMITH tarafından atılan ve başta David RICARDO, Thomas Robert MALTHUS, Jean Baptiste SAY, Jeremy BENTHAM, Richard COBDEN, John BRIGHT, Nassau William SENIOR ve John Stuart MILL olmak üzere çok sayıda düşünür tarafından zenginleştirilerek sistematize edilen düşünceler bütünü akla gelmektedir. XIX’ncü Yüzyıl’ı ve XX’nci Yüzyıl’ın ilk çeyreğini, alternatifi olan sosyal – siyasal teorilerle çatışarak geçiren liberalizmin; bunlar karşısında ya eriyerek

⁴² Erdal TÜRKKAN, “Kısmi Ekonomik Liberalizm ve Güven Sorunu”, Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak– Şubat 1999, s. 355.

⁴³ Bülent DAVER, *Çağdaş Siyasal Doktrinler*, Doğan Yayınları, Ankara, 1969, s. 49–53.

cılızlaştığı, veya ABD’de olduğu gibi – Amerika’da Sol eğilimli fikirleri benimseyenlere liberal denilmektedir ⁴⁴ – Muhafazakar Partiler içerisinde bir kanat haline geldiği, hatta bazı ülkelerde de Sosyal Demokratlara katıldığı görülmektedir.⁴⁵ Pazar ekonomisinin daha etkin işleyişinin sağlanması için devletin piyasalara aktif müdahalesini savunan Keynesyen düşünce; pozitif özgürlük anlayışını temel alarak bireylere fiilî özgürlük sağlamak için devletin toplumsal hayata etkin ve aktif rol üstlenmesini öngören ‘sosyal liberalizm’ anlayışı ve bu kapsamda mütalaâ edilen; bireylere temel hak ve özgürlüklerin yanında eğitim, sağlık, çalışma, örgütlenme hakları gibi birtakım ‘sosyal ve ekonomik haklar’ temin eden, sosyal adaleti sağlayan, yeniden dağıtımcı özellikleri ağır basan ‘Refah Devleti’ (Welfare State) uygulamaları, ‘Klasik siyaset ve iktisat teorisinin bir restorasyonu veya bir aslına dönüş hareketi’⁴⁶ olarak nitelendirilebilen Neoliberalizm; ekonomilerde parasal hareketleri ve bununla bağlantılı olayları ön planda inceleyen monetarizm, hızlı ekonomik büyüme ve düşük oranlı enflasyonu bir arada gerçekleştirebilmek amacıyla toplam arza ve vergi oranlarına önem veren arz yönlü iktisat, politik popülizmin iktisadi rasyonalizmin önüne geçmesinin engellenmesi amacıyla alınabilecek yasal tedbirleri irdeleyen anayasal iktisat görüşü, ya liberal gelenek içerisinde değerlendirilmekte; ya da yine

⁴⁴ YAYLA, a.g.e. s. 17, Genel Ekonomi Ansiklopedisi, “*Liberalizm*”, İkinci Cilt, s. 572–573.

⁴⁵ AKALIN, a.g.m. s. 344.

⁴⁶ ERDOĞAN, a.g.e. s. 30.

liberal gelenek içerisinde gelen düşünürlerce, teoriye yöneltilen eleştirilerden yola çıkılarak ortaya konulan varyasyonları teşkil etmektedir.

VII. Liberalizmle İlgili Bazı Hatalı Algılamalar

Liberalizmle ilgili akla gelmesi muhtemel birtakım hatalı algılayışlar bağlamında ilk olarak belirtilmesi gereken husus; liberalizmin kesin ve değişmez olarak tespit edilmiş, dogmatik karakterli, sabit bir dizi kuraldan ibaret olmadığıdır. Tarihsel gelişim süreci incelendiğinde; alternatif düşünsel akımlardan etkilenerek zenginleşmesi ve bünyesinden yeni ekoller çıkarması, liberalizmin son derece dinamik bir altyapıya sahip olduğunun delilidir. Ancak; liberalizmin bu dinamik yapısı; bir düşünce sistemi olarak liberalizmin mükemmelleştirilmiş bir teorik yapıya sahip olmamasına ve dolayısıyla da; “bugüne kadar ortaya atılmış düşünce akımları içinde belki de en az anlaşılmış veya en fazla yanlış anlaşılmış, buna karşılık en fazla eleştirilmiş”⁴⁷ bir teori olmasına yol açmıştır. Liberal düşüncenin teorik temellere oturtulmasına yönelik çalışmalarda, felsefi temellerine aykırı bazı varsayımlar içermeyen yapılması sağlanamamıştır. Örneğin, tam rekabet teorisinin belirlediği piyasa düzeni, liberal felsefe ile uyumlanmayacak basitleştirmeler ve deformasyonlar içermektedir.⁴⁸

⁴⁷ TÜRKKAN, a.g.m. s. 355.

⁴⁸ Friedrich August HAYEK, “*Liberal Bir Sosyal Düzenin İlkeleri*”, Derleyen: Atilla YAYLA, Sosyal & Siyasal Teori, Seçme Yazılar, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s. 134.

Bununla birlikte; liberalizmin sabit ve değişmez karakterli bir dizi kuraldan ibaret olmaması, “tamamen kurlsız” bir teori olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Hiç kuşkusuz liberalizmin de “olmazsa olmaz” nitelikte birtakım ilkeleri vardır. HAYEK’e göre; “Kânun Hakimiyeti” ve “Piyasa Ekonomisi”⁴⁹ prensipleri bu niteliktedir ve bunlardan birinin dahi olmaması, liberal bir düzenden söz etmeyi olanaksızlaştırır.

Yukarıda değinilen hususlardan çıkarılabilecek bir diğer yanlış önerme de “Liberalizmin sağdan soldan toparlanabilecek fikir unsurlarıyla oluşturulabilecek eklektik bir teori olduğu”dur. ... Liberalizm, çeşitli sosyal teorilerin belirli parçalarının alınıp bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş parçalanmaz bir bütündür; gelişigüzel toplanmış bir karşıt unsurlar mozaigi değildir. Her parçası diğerlerini gerekli kılan bir yapıdır.⁵⁰ Kuşkusuz her siyasal – toplumsal teorinin birtakım fikri temelleri, esin kaynakları vardır. Ancak bunlara ‘sosyal teori’ niteliğini kazandıran unsur; bu temeller üzerine inşa edilen farklı boyutlarının birbirlerini dışlamayan, uyumlu bir bütünlük teşkil etmesi ve toplumsal yaşamı hemen hemen her yönüyle kucaklamasıdır. Aşağıda çok özet haliyle irdelenecek olan klasik liberalizm, bu haliyle dahi eklektik olma iddialarını çürütecek niteliktedir.

Liberalizmin tarihsel gelişiminin incelenmesinde iktisadi ve siyasi boyutların ayrı ayrı ele alınması; genellikle izlenen bir yoldur.

⁴⁹ Ruhdan YUMER, “HAYEK’çi Liberalizmin Temel İlkesi”, Yeni Forum, Dokuzuncu Cilt, Ankara, 1988, s. 24.

⁵⁰ YAYLA, a.g.e. s. 193.

Ancak böylesi bir ayırmadan; liberalizmin salt iktisadi veya salt siyasi bir teori olduğu yönünde bir çıkarsama yapılmamalıdır. Liberal teorinin bu iki boyutu birbirinden ayrılmaz niteliktedir ve liberal teori bu açıdan birbirleriyle sıkı sıkıya kenetlenmiş, uyumlu bir bütünlük sergilemektedir. Analiz kolaylığı ve toplumsal gerçekliğin farklı boyutlarının ele alınmasına imkan sağlayan bu ayırım; teorinin yıpratılmasını isteyen çevrelerce sıkça kullanılan bir done olmuştur.

Son olarak işaret edilmesinde fayda mütalâa edilen bir nokta; kapitalizm ile liberalizmin “eş anlamlı” veya “özdeş” kavramlar olmadıklarıdır. Zaman zaman karıştırıldıkları veya birbirinin yerine kullanıldıkları müşahede edilen bu kavramlardan kapitalizm “özel mülkiyet ve kişisel kârlılığa dayalı iktisadi sistem”⁵¹’i tanımlamada kullanılmakta, daha geniş kapsamlı bir anlama sahip olan liberalizm ise; “dinde, siyasette ve ekonomide hürriyet prensiplerinin ve metotlarının yararlılığını savunan bir akım” olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda kapitalizm; temsil ettiği zihniyet paralelinde kâr ve kazanç yollarını açmak için her çareye başvurarak menfaatleri doğrultusunda gerektiği zaman Liberalizmi, himayeciliği ve hatta devletçiliği destekleyebilmekte, piyasa hakimiyetini ele geçirmeye hazırlanırken rekabetin serbest olmasını, piyasaya hâkim olunca monopolcülüğü tercih edebilmekte; piyasa çarkları sorunsuz işlerken devlet müdahalesini reddederken güçlükler belirince devlet yardımına başvurabilmektedir⁵². Oysaki liberalizm; var oluşundan bu

⁵¹ Rona TURANLI ve Tamer İŞGÜDEN, *Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1987, s. 168.

⁵² Genel Ekonomi Ansiklopedisi, “*Kapitalizm*”, İkinci Cilt, s. 478–479.

yana, prensip olarak özgür bireylerin gönüllük temelinde serbestçe rekabet ettiği, ana çerçevesi herkesi bağlayan bir dizi kural tarafından belirlenen ve toplumsal yaşamı her yönüyle kapsayan bir öğreti konumundadır.

VIII. Sonuç ve Değerlendirme

Modern anlamda liberal teorinin ilk formülasyonunun; temelleri Adam SMITH tarafından atılan ve “Klasik Okul” olarak adlandırılan bir dizi düşünür tarafından gerçekleştirildiği, yaygın kabul gören bir düşüncedir. Geliştirdikleri tahlil sistematığı ve araçları, oluşturdukları gelenek ile yaptıkları analizlerle klasikler; Neoklasik ekol ile arz yönlü iktisat, anayasal iktisat, monetarizm, rasyonel beklentiler teorisi, yeni kurumsal iktisat ya da Virginia, Freiburg, Chicago ile Avusturya okulları gibi çağdaş versiyonlar başta olmak üzere aynı safta mütalaâ edilen düşünceler zincirinin ilk halkasını oluşturmuş ve başta Marksizm olmak üzere karşıt birtakım teorilere de hareket noktası teşkil etmiştir. XVII ve XVIII’nci Yüzyıllarda bir yandan siyasal anlamda gelişimini sürdüren klasik liberalizm, diğer taraftan da iktisat biliminin katkılarıyla ekonomik platformda da yükselişini sürdürmüştür. Bu gelişmenin birinci boyutu hukuk devleti; ikinci boyutu ise piyasa ekonomisi biçimindeki kurumsallaşmaları beraberinde getirmiştir. Süreç içerisinde 1930’lu yıllarda bir kez daha tahtından indirildiği görülen iktisadî liberalizmin, günümüz itibarıyla bir kez daha iktidardan uzaklaştırılacağını ve devletin piyasalara müdahalesini öngören görüşler karşısında bir süre daha savunma konumunda kalacağını tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır.

Nitekim; 2000'lerin başında Fransa'nın önde gelen eğitim kurumlarından olan Ecole Normale Supérieure öğrencilerinin yayınladığı bir deklarasyonla ortaya çıkan ve Neoklasik kuramın ekonomik sorunlara çözüm bulamadığı, hatta sorunların derinleşmesine sebep olduğu, eğitimde ve kurgusal ekonomik modellerde kullanılan yoğun matematiğin de iktisadın metodolojisini daraltarak gerçek dünyayla da giderek bağımlı kopardığını⁵³ öne süren Post Otistik İktisat Görüşü, bu savımızı doğrulamaktadır.

Nihai olarak vurgulamak gerekirse; Ancak önümüzdeki süreçte; Prof. Dr. Erdal TÜRKKAN'ın deyimiyle “Kısmi Ekonomik Liberalizm” olarak nitelendirilmesi gereken iktisadi liberalizmin gündelik yaşantıya uygulanması çabaları kapsamında ortaya çıkan sonuçların sorumlusu addedilmesi ve teorinin pratiğe yansıtılma aşamasındaki söz konusu hataların faturası ile bir kez daha karşı karşıya kalması kuvvetle muhtemel görülmektedir. Tarihsel gelişim süreçleri, yöneltilen eleştiriler ve karşı reaksiyonları yeterince anlayamayan – daha doğru bir deyişle; anlaşılmasına rağmen yeni gelişmelerin yaratabileceği olumsuzluklara yönelik yeterli öngörülerde bulunma ve tedbir geliştirme hususunda handikapları bulunan – iktisadî liberalizmin, gerek ulusal, gerekse de uluslararası ölçekte daha etkin ve bağımsız mekanizmalar oluşturulmasını sağlayamaması durumunda bu sarmala maruz kalmasının sürüp gideceği söylenebilecektir.

⁵³ Selda ATİK, “*Post Otistik İktisat Çerçevesinde Küresel Ekonomik Kriz Ve Neoklasik İktisat İlişkisi*”, http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Atik_econanadolu2009.pdf, s. 1, Erişim, Kasım 2009.

Kaynakça:

AKALIN,A., “Liberalizm ve Ekonomik Krizler (1): İktisadî Liberalizmin Doğuşu”, Eylül 2009.

AKALIN, A., “*Liberalizm ve Ekonomik Krizler (2): İlk İtiraz ve Neoklasik İktisadın Doğuşu*”, Eylül 2009.

AKALIN, G., “*Liberalizm Açısından Devletin Ekonomideki Rolü*”, Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak–Şubat 1999, s. 342–353.

ASLAN, F., *İlimler ve İdeolojiler*, Ümran Yayınları, Ankara, 1981.

ATİK, S., “*Post Otistik İktisat Çerçevesinde Küresel Ekonomik Kriz Ve Neoklasik İktisat İlişkisi*”, Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi, Eskişehir, 17–19 Haziran 2009.

BABADALI, H.M. “*Organizmacı Değişme Modellerine İki Örnek: İbn-i Haldun ve N.J. Danilevsky*”, Nisan 2003.

BELL, D., “*The End of Ideology*”, İletişim, Kuram ve Araştırma Dergisi, Sayı: 24, Kış–Bahar 2007, s. 281 – 293.

BORATAV, K., *Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993.

BÖHM–BAWERK, E., *Marx ve Marksist Sistemin Bitişi*, Liberte Yayınları, İstanbul, 2006.

CAN, S., “*Türkiye’de Sosyal Bilimler Üzerine Düşünmek*”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, Mayıs 2006,

DAVER, B., *Çağdaş Siyasal Doktrinler*, Doğan Yayınları, Ankara, 1969.

DUVERGER, M., *Sosyal Bilimlere Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.

ERDOĞAN, M., *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Yayınevi, Ankara, 1993.

EREN, E., “İktisatta Liberalizm Üzerine Notlar”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 25, Ankara, Ocak–Şubat 1999, s. 373–379.

ESER, U., *Türkiye’de Sanayileşme*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

Genel Ekonomi Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1988.

Gülbenikan Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Çeviren: Şirin TEKELİ, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

GÜVENÇ, B., *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.

HAYEK, F.A., “*Liberal Bir Sosyal Düzenin İlkeleri*”, Derleyen: Atilla YAYLA, *Sosyal & Siyasal Teori, Seçme Yazılar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993.

HAYEK, F.A., “*Studies in Philosophy, Politics and Economics*”, Routledge and Kegan Paul, London, 1967.

İŞGÜDEN, T., KÖNE, A.Ç., “*Ortodoks İktisat Üzerine*”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 2002 (5), s. 97–108.

KAZGAN, G., *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

KURUÇ, B., "İktisatçı İçin Birkaç Düşünce", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: XXIV, Sayı: 221, s. 81–88.

LARRAIN, J., *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, Çeviren: Neşe Nur DOMANİÇ, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1995.

MARDİN, Ş., *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Meydan Yayınları, İstanbul, 1969.

ÖZEL, H. "İktisat, İdeoloji ve İktidar", Bilim ve İktidar Kongresi, Karaburun, 08 – 10 Eylül 2006.

ÖZEL, H., "İktisadî Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?", Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2, Ankara, 2001, s. 19–38.

SAVAŞ, V. "Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: IV, Sayı: 11, Ankara, Mart 1988, s. 311–343.

SCHUMPETER, J.A., *History of Economic Analysis*, George Allen Unwim, London, 1972.

TEZEL, Y.S., "Bir Liberalin Ontolojisi ve Epistemolojisiyle İlgili Bazı Notlar", Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak–Şubat 1999, s. 34–37.

TURANLI, R., İŞGÜDEN, T., *Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü*, Bilim Teknik Yayınevi, Eskişehir, 1987.

TÜRKKAN, E., “*Kısmi Ekonomik Liberalizm ve Güven Sorunu*”, Yeni Türkiye, Sayı: 25, Ankara, Ocak– Şubat 1999, s. 354–372.

YAY, T., “*Avusturya İktisat Okulu'nun Tarihsel Gelişimi ve Metodolojisi*”, Piyasa, Sayı:11, Liberte Yayınları, Ankara, Yaz-2004, s. 1–29.

YAYLA, A., *Liberalizm*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1992.

YEŞİLPINAR, Ş. “*Bilim Felsefesi*”,
http://felsefe.tk/bilim_felsefesi.php.

YUMER, R., “*HAYEK’çi Liberalizmin Temel İlkesi*”, Yeni Forum, Dokuzuncu Cilt, Ankara, 1988.

<http://3hhareketi.org>.

<http://tr.wikipedia.org>.

<http://www.ceterisparibus.net>.

<http://www.ekodialog.com>.

<http://www.tdk.gov.tr>.

<http://www.toplumvesiyaset.com>